SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 4
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

INSON FAOLIYATIDA MOTIVATSIYANING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI: SIFAT VA FENOMENOLOGIK TAHLIL

Ergashev Bunyod Shokir o'g'li

Turan International University
Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o'qituvchisi
Turan International University
S.PS-24-AU talabasi Bozorboyeva Zilolaxon Akmaljon qizi

Annotatsiya

Uşbu ilmiy maqola inson xulq-atvori va faoliyatini harakatlantiruvçi yaşirin psixologik kuç – motivatsiyaning tub mexanizmlarini IMRAD strukturasi doirasida, biroq quruq statistikadan yiroq bölgan sifat va fenomenologik tahlil yordamida tadqiq etişga bağişlangan. Tadqiqotda motivatsiya fenomeni şunçaki raqamli körsatkiç emas, balki şaxsning özini özi anglaşi, hayotiy mazmun izlaşi va ijtimoiy muhit bilan ekzistensial aloqasi sifatida talqin qilinadi. Qiyosiy-nazariy, biografik va kuzatuv metodlari orqali içki (intrinsek) motivatsiyaning taşqi (ekstrinsek) stimullardan ustunligi isbotlangan. Olingan sifat natijalari va muhokamalar asosida ta'lim, oila va boşqaruv psixologiyasida insonning ruhiy erkinligi va qadr-qimmatiga asoslangan yangiça motivatsion yondaşuvlarni joriy etiş böyiça nazariy-amaliy xulosalar şakllantirilgan.

Kalit sözlar

Motivatsiya, fenomenologik tahlil, ekzistensial psixologiya, içki motivatsiya, ma'no izlaş, sifat tadqiqoti, IMRAD, şaxs erkinligi, faoliyat psixologiyasi.

Abstract

This scientific article is dedicated to exploring the deep meçanisms of motivation-the hidden psyçological force driving human behavior and activity-within the framework of the IMRAD structure, using qualitative and phenomenological analysis rather than dry statistics. In this study, the phenomenon of motivation is interpreted not merely as a numerical indicator, but as an expression of a person's self-awareness, searç for life meaning, and existential connection with the social environment. Through comparative-theoretical, biographical, and observational methods, the superiority of intrinsic motivation over extrinsic stimuli is proven. Based on the qualitative results and discussions, theoretical and practical conclusions are drawn on implementing new motivational approaçes in education, family, and management psyçology based on human spiritual freedom and dignity.

Keywords
Motivation, phenomenological analysis, existential psyçology, intrinsic motivation, searç for meaning, qualitative researç, IMRAD, personal freedom, psyçology of activity.

1. Kiriş

Inson ongli mavjudot sifatida koinotdagi barça jonzotlardan bitta ulkan xususiyati bilan farq qiladi: uning har bir ongli xatti-harakati, intilişi va yaratuvçanligi ortida ma'lum bir MAQSAD va MA'NO yotadi. Aynan şu maqsad sari yetaklovçi, insonga energiya beruvçi va uning irodasini toblaydigan yaşirin ruhiy kuç psixologiyada motivatsiya deb ataladi. Motivatsiya şunçaki harakatlaniş emas, u inson ruhining uyğonişi, uning dunyo bilan faol muloqotga kirişişi demakdir.

Zamonaviy psixologiya uzoq vaqt davomida inson faoliyatini raqamlaştirişga, uning motivlarini foizlar va statistik jadvallar orqali ifodalaşga urinib keldi. Bixeviorizm maktabi insonni faqatgina «rağbat va reaksiya» (mukofot va jazo) qutisiga solib, uni tajriba siçqonlari kabi ölçaşga harakat qildi. Biroq, inson ruhiyati şunday tubsiz ummonki, uning nega uzoq yillik maşaqqatlarga çidab buyuk asarlar yaratişi, nega boylikni rad etib ilm-fanga özini baxşida qilişi yoxud nega oddiy e'tibordan çeksiz ilhomlanişini heç qanday SPSS dasturi yoki matematik formulalar töliq izohlay olmaydi.

Bugungi kunda, texnokratiya va sun'iy intellekt jadal rivojlanayotgan bir paytda, insonning qadr-qimmati uning tezligi yoki matematik mantiqi bilan emas, balki aynan uning his-tuyğulari, orzulari va içki motivatsion poydevori bilan ölçanmoqda. Köplab ta'lim dargohlari va yirik korporatsiyalar rahbarlari şuni anglab yetmoqdalarki, xodimni yoki talabani faqat reyting ballari yoxud moddiy jarimalar bilan boşqariş - bu qisqa muddatli illyuziyadir. Haqiqiy va barqaror natija faqatgina insonning içki dunyosiga, uning fenomenologik (şaxsiy, hissiy) keçinmalariga murojaat qiliş orqali olinadi.

Uşbu maqolaning asosiy maqsadi - inson faoliyatida motivatsiyaning psixologik mexanizmlarini an'anaviy miqdoriy-statistik usullarsiz, balki sof sifat (qualitative), fenomenologik va ekzistensial yondaşuvlar asosida tadqiq etiş, içki intilişlarning inson şaxsi kamolotidagi örnini nazariy va hayotiy-falsafiy nuqtai nazardan asoslab berişdir.

2. Adabiyotlar şarhi

Inson motivatsiyasi muammosi psixologik tafakkur tarixining eng boy va bahsli mavzularidan biri bölib, uning tub mohiyatini anglaş böyiça bir qança yirik nazariyalar yaratilgan. Ularni tahlil qilişda statistikadan qoçib, faqat ğoyalar mohiyatiga e'tibor qaratsak, inson faoliyatining çinakam sirlari oçiladi.

Gumanistik psixologiyaning otasi Abraham Maslou motivatsiyani insonning muttasil ösib boruvçi ehtiyojlari sifatida talqin etgan. U öz asarlarida raqamlarga emas, insonning potensialiga tayangan. Maslouga köra, inson tabiatan özining eng oliy versiyasiga aylanişga (self-actualization - öz-özini anglaşga) intiladi. Uning ta'kidlaşiça, insoniyatdagi eng buyuk motivatsiya - bu qorin töyğaziş yoki xavfsizlikda yaşaş emas, balki «men kimman va bu dunyoda nima qoldiraman?» degan savolga javob topiş orqali ijod qilişdir [1].

Viktor Franklning logoterapiya (ma'no orqali davolaş) maktabi motivatsiya nazariyasiga inqilobiy, ekzistensial yondaşuvni olib kirdi. Faşistlar konslagerining daxşatlarini öz boşidan keçirgan Frankl şunday xulosaga keladi: Insonni harakatga keltiruvçi eng ulkan kuç froyddagi kabi lazzatga intiliş (psixoanaliz) ham, adlerdagi kabi hokimiyatga intiliş ham emas. Insonning eng tub motivatsiyasi - bu öz hayotining MA'NOSINI topişga bölgan intilişdir (Will to meaning). Frankl qayd etadiki, agar inson öz faoliyatida ma'no körsa, u har qanday qiyinçilikka, oğriqqa va azobga doş beradi. Ma'nosizlik esa apatiya va ruhiy tuşkunlikni (demotivatsiyani) keltirib çiqaradi [2].

Kognitiv yönalişdagi Edvard Desi va Riçard Rayanlarning «Öz-özini taqdim etiş nazariyasi» (Self-Determination Theory) ham sof insoniy, sifat jihatlariga urğu beradi. Ularning nazariyasi böyiça inson maşina emas. Insonga taşqaridan qançalik köp bosim ötkazilsa (garçi bu katta pul körinişida bölsa ham), uning içki ijodiy motivatsiyasi şunçalik öladi. Insonning ruhi uç narsani talab qiladi: Avtonomiya (men özim hal qilaman), Kompetensiya (men buni eplay olaman) va Dahldorlik (men boşqalarga kerakman). Şu uçta hissiyot qondirilgandagina faoliyat çinakam motivatsiyaga aylanadi [3].

Şarq, xususan, Özbekiston psixologiyasi va falsafasi an'analarida motivatsiya muammosi doimo axloq va jamiyat oldidagi burç bilan boğlab tuşuntirilgan. Forobiy va

Ibn Sinolarning axloqiy qaraşlaridan tortib, zamonaviy özbek psixologlari (E.Ğoziyev, G.Şoumarov) tadqiqotlarigaça bölgan asarlarda insonning motivatsiyasi uning jamiyat bilan uyğunligi, oila a'zolariga bölgan mehri va halollik prinsiplaridan oziqlanişi uqtiriladi. Ya'ni bizning mentalitetimizda sof individual (xudbinona) motivatsiyadan köra, «jamoaviy qadr-qimmat» va «ota-ona roziligi» kabi hissiy-sifatli motivlar kuçliroq işlaydi [4].

3. Metodologiya

Uşbu maqolada inson faoliyatining motivatsion mexanizmlari quruq matematik modellar, ölçov şkalalari (SPSS) yoki anketa-sörovnomalar foiziga asoslangan miqdoriy (quantitative) usullar orqali EMAS, balki inson ruhiyatining teranligini oçib beruvçi SIFAT (qualitative) va FENOMENOLOGIK tadqiqot metodlari orqali örganildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodologik yondaşuvlardan keng foydalanildi:

1. Fenomenologik tahlil (Phenomenological Analysis): Bu usul insonlarning ma'lum bir voqea-hodisani içdan qanday boşdan keçirişi, ularning his-tuyğulari va keçinmalarini anglaşga qaratilgan. Biz talabalar, işçilar va ijodkorlar faoliyatida motivatsiyaning qaçon sönişi va qaçon çöqqiga çiqişini ularning hayotiy hikoyalari, intervyularining içki mazmuni (narrativlari) orqali tahlil qildik.

2. Biografik metod (Biographical method): Buyuk ixtiroçilar, olimlar, jamoat arboblari hamda oddiy mehnatkaşlarning hayot yöllarini sifat jihatidan örganiş. Ularning kundaliklari, xotiralari va faoliyat motivlari (masalan, Alişer Navoiyning ijodiy motivatsiyasi yoxud Stiv Jobsning texnologik ehtirosi) tahlilga tortildi.

3. Keys-stadi (Case Study - Aniq vaziyatlarni örganiş): Özbekistonning turli hududlari, xususan, Namangan va Toşkentdagi ta'lim hamda biznes jamoalarida yuz bergan öziga xos holatlar, ziddiyatlar va yutuqlar çuqur kuzatuv ostiga olindi. Bu usul qanday qilib öqituvçining birgina maqtovi (moddiy emas, sof hissiy stimul) butun bir sinfning özlaştirişini özgartirib yuborişini yoki rahbarning diktatorlik xarakteri qanday qilib jamoaning barça kreativ ğoyalarini öldirişini sifat körsatkiçlarida yoritişga yordam berdi.

4. Nazariy deduksiya va induksiya: Gumanistik va ekzistensial psixologiyaning umumiy falsafiy xulosalaridan kelib çiqib, hozirgi kunda insonning kasbiy va şaxsiy

faoliyatida duç kelayotgan muammolariga (depressiya, kadrlar qönimsizligi, öqişga qiziqmaslik) sabab bölayotgan motivatsion mexanizmlarning tabiati oçib berildi.

Şu tariqa, tadqiqotning metodologik apparati raqamli axborot yiğişga emas, balki MANTIQ, KUZATUV, KEÇINMALAR VA MA'NO izlaşga tayangan sof psixologik-gumanitar yönalişga asoslandi.

4. Natijalar

Sifat va fenomenologik tahlillarimiz inson faoliyatida uni olğa boşlovçi bir neça asosiy psixologik mexanizmlar mavjudligini körsatdi. Bu natijalar insonni maşina sifatida köruvçi eski aqidalarni inkor etib, quyidagi sifat jihatidan yangi xulosalarni namoyon etdi:

Natija 1: «Ma'no» (Smisl) – eng oliy motivatsion dvigatel sifatida. Kuzatuvlarimiz şuni körsatdiki, inson qaçonki bajarayotgan işidagi oliy ma'noni anglasa, uning motivatsiyasi yengilmas kuçga aylanadi. Masalan, oğir kasalxonada işlaydigan hamşira bu işni faqat maoş uçun emas (maoş köpinça mehnatiga nisbatan kam böladi), balki insonlar hayotini qutqarişdek uluğvor missiya uçun (ma'no orqali) bajargandagina u çarçoq nimaligini bilmaydi. Ta'limda ham şunday: agar talaba fanni şunçaki imtihondan ötiş uçun öqisa, material imtihonning ertasigayoq unutiladi. Ammo agar u bu bilim orqali öz kelajagini, ixtirolar yaratişini tasavvur qilsa (ma'no körsa), öqiş jarayoni çeksiz zavqqa aylanadi.

Natija 2: Mukofot va Jazoning (Taşqi motivatsiyaning) zaharli ta'siri. Biz işçi guruhlar va maktab jamoalarini kuzatiş orqali qiziq fenomenologik qonuniyatni aniqladik. Qaçonki inson özi sevib, öz xohişi bilan qilayotgan ijodiy işiga qat'iy nazorat ostida pul yoki baho körinişidagi taşqi e'tibor aralaşsa, jarayon öz sehrini yöqotadi. San'atkor yoki muhandis jarayondan zavq olib işlayotgan paytda «Senga buning uçun falonça pul beraman, lekin ertagaça tugatasan» degan şart qöyilsa, ijodiyot mexanik mehnatga aylanadi va içki yoniş (intrinsek motivatsiya) butunlay sönadi. Taşqi bosim faqatgina qisqa muddatli, oddiy va şablonli işlardagina samara beradi.

Natija 3: Avtonomiya (Erkinlik) fenomenining kuçayişi. Bugungi yoş mutaxassislar avlodini örganiş natijalari şuni körsatdiki, ularning faoliyatidagi asosiy motiv - bu ERKINLIKDIR. Ularga qanday işlaş kerakligini (mikromenejment) har qadamda uqtiruvçi rahbarlar jamoasidan ular tezda qoçişadi. Ular mas'uliyatni öz böyniga olişni,

maqsadga erişiş yöllarini özlari tanlaşni xohlaydilar. Avtonomiya hissi inson psixikasida öziga işonçni uyğotuvçi va motivatsiyani barqaror uşlab turuvçi asosiy platforma ekanligi amalda öz tasdiğini topdi.

Natija 4: Emotsional boğliqlik va Ijtimoiy e'tirof mexanizmi. Bizning jamiyatda (xususan Şarqona mentalitetda) motivatsiyaning eng kuçli omillaridan yana biri bu - özgalar tomonidan qadrlanişdir. Izlanişlarimiz körsatdiki, korxonalarda jamoa rahbari tomonidan qilingan bitta samimiy taşakkur, el-yurt oldida qilingan e'tirof, xodimga nisbatan insoniy munosabat köpinça yillik moddiy mukofotlardan köra kuçliroq psixologik ta'sir kuçiga ega böladi. Insonlar faqat pul uçun emas, özlarini katta maqsadli oilaning bir qismi (dahldorlik) deb his qiliş uçun ham işlaşadi.

5. Muhokama

Sifat va fenomenologik tahlillarimiz natijalari inson psixikasining mexanik emas, balki organik va ekzistensial tabiatga ega ekanligini töliq körsatib berdi. Olingan natijalarni zamonaviy hayotimizdagi dolzarb muammolar doirasida quyidagiça muhokama qilişimiz örinlidir:

Birinçidan, Motivatsiyani öldiruvçi «Diktatorlik» yondaşuvi inqirozi. Köplab taşkilot rahbarlari, afsuski, insonlarni hamon X teoriyasi (inson tabiatan dangasa, uni faqat qörquv va jazo bilan işlatiş mumkin) asosida boşqarişga urinadilar. Kuzatuvlarimiz şuni körsatadiki, qörquv ustiga qurilgan motivatsiya insonning ijodiy qobiliyatlarini falaj qiladi. Inson faqat jazo olmaslik uçun qoida doirasidagina işlaydi, qöşimça heç qanday taşabbus körsatmaydi. Bugungi kunda ijodkorlik va innovatsiyalar talab qilinadigan iqtisodiyotda bunday boşqaruv usuli korxonani tanazzulga yetaklaydi. Odamlar maşina emas, ularning qalbida ilhom olovi yonişi uçun işonç muhiti kerak.

Ikkinçidan, Ta'lim tizimidagi baholaşning ziddiyati. Maktab va universitetlarimizdagi eng katta paradoks - bu öquvçini bilişga bölgan tabiiy iştiyoqini (qiziquvçanlikni) sun'iy baholar poygasiga aylantirib qöyilganligidir. Talabalar fanning gözalligini, sirlarini oçiş uçun emas, imtihon reytingini töldiriş uçun tunlarni bedor ötkazadilar. Natijada nima böladi? Imtihon tugaşi bilan bilimlar xotiradan yuvilib ketadi. Muhokamamiz şuni uqtiradiki, ta'lim psixologiyasida urğuni taşqi motivdan (baho, diplom) içki motivga

(muammoni hal qiliş zavqi, loyiha yaratiş quvonçi) ötkazmas ekanmiz, haqiqiy kaşfiyotçilarni yetiştirib çiqara olmaymiz.

Uçinçidan, Öz-özini anglaş va Ma'naviy qadriyatlar motivatsiyasi. Özbekistondagi faol yoşlarni, olimlarni yoki yirik tadbirkorlarni fenomenologik nuqtai nazardan kuzatganimizda, ular erişayotgan muvaffaqiyatlarining tagida kuçli ma'naviy tayanç yotgani ma'lum böldi. Ularning köpçiligi öz faoliyatini «ota-onamning işonçini oqlaş», «vatanim nomini uluğlaş» yoxud «insonlarga foyda keltiriş» degan yuksak ğoyalar bilan boğlaydi. Bu ğoyalar şunçalik qudratliki, u har qanday moddiy taqçillikni, çarçoqni yoki atrofning işonçsizligini yengib ötişga yetarli energiya beradi. Viktor Frankl aytganidek, «Nima uçun yaşaşi kerakligini bilgan odam, har qanday qanday qilib yaşaşga çiday oladi».

Törtinçidan, Emotsional holatlarning (kayfiyatning) motivatsiyaga ta'siri. Inson psixikasi tebranişlardan iborat. Doimiy ravişda 100% motivatsiyada böliş biologik jihatdan imkonsizdir. Kuzatuvlarimiz körsatdiki, jamiyatimizda insonlarning öz ruhiy toliqişiga (burnout) haqli ekanliklarini tan olmaslik tendensiyasi mavjud. Çarçagan, tuşkunlikka tuşgan odamni «dangasa» deb tamğalaş örniga, uning emotsional zaxiralarini qayta tiklaşiga (dam olişi, tabiati bilan yolğiz qolişi, psixologik qöllab-quvvatlanişi) imkon yaratilişi uning keyingi faolligini karrasiga oşiradi.

6. Xulosa va takliflar

Inson faoliyatida motivatsiyaning psixologik mexanizmlari böyiça olib borilgan uşbu sifat va fenomenologik tahlillarimiz bizni bir qança teran psixologik haqiqatlarga olib keldi. Maqolaning butun mohiyati bitta nuqtada birlaşadi: Inson faoliyatining eng oliy va barqaror harakatlantiruvçi kuçi - bu uning ERKIN IRODASI, yaratuvçanlik şavqi va bajarayotgan işidagi EKZISTENSIAL MA'NONI anglaşi (içki motivatsiya) hisoblanadi. Taşqi stimullar - pul, qamçi, baho yoki qörquv - faqatgina inson tanasini vaqtinça harakatga keltirişi mumkin, ammo ular aslo uning aqli va qalbini özlaştira olmaydi.

Uşbu nazariy-fenomenologik xulosalardan kelib çiqib, jamiyat hayotining turli jabhalarida inson psixikasiga mos keladigan soğlom motivatsion muhitni yaratiş uçun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Ta’lim tizimida: Pedagogika faqatgina bilimlarni yetkazib beriş emas, balki qiziquvçanlik olovini yoqiş san’atiga aylanişi lozim. Öquvçilarga qat’iy nazorat ostida faktlarni yodlatişdan voz keçib, ularga tanlov erkinligini beriş, ularning fikrini qadrlaş va xato qiliş huquqini e’tirof etiş kerak. Ta’lim muassasalarida baholar qamçisi örnini mustaqil kaşfiyotlar quvonçi egallaşi kerak.

2. Taşkilot va korporativ boşqaruvda: Rahbarlar öz xodimlariga şunçaki «ijroçilar» deb emas, balki «hamkorlar» sifatida munosabatda bölişlari şart. Boşqaruvning diktatorlik (qörquv) mexanizmlaridan voz keçib, xodimlarning öz-özini ifoda etişi, maqsad va ğoyalar bilan bölişişi uçun şaffof muhit yaratiş (avtonomiya) zarur. Kadrni moddiy jazolaş bilan emas, uning korxona kelajagidagi qadr-qimmatini körsatiş bilan işga jalb qiliş yuksak natijalar beradi.

3. Oila muhitida: Ota-onalar farzandlarining muvaffaqiyatini faqat taşqi atributlar (zör baho, qimmat maşina, çiroyli kiyim) orqali emas, balki ularning qalbi nimadan xursand ekanligi orqali ölçaşga örganişlari lozim. Bolani kimgadir taqqoslab motivatsiya berişdek xato usuldan voz keçib, uning öz şaxsiy ösiş dinamikasini qadrlaş muhimdir.

4. Şaxsiy rivojlanişda: Har bir inson öziga-özi «Men bu işni nima uçun qilyapman? Bu işim men uçun qanday çuqurroq ma’noga ega?» degan savolni berib borişi lozim. Hayotdagi ma’noni anglaş - insonni har qanday taşqi inqirozlar va tuşkunliklardan asrab qoluvçi eng qudratli psixologik qalqondir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslow, A. H. (1954). Motivation and Personality. New York: Harper & Row, p. 89-95.

2. Frankl, V. E. (1946). Man’s Searç for Meaning. Boston: Beacon Press, p. 112-118.

3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, p. 55-62.

4. Ğoziyev, E. Ğ. (2010). Umumiy psixologiya (Darslik). Toşkent: Özbekiston faylasuflari milliy jamiyati naşriyoti, 114-118 betlar.

5. Leontyev, A. N. (1975). Faoliyat. Ong. Şaxs (rus tilida). Moskva: Politizdat, 67-72 betlar.

6. Csikszentmihalyi, M. (1990). Flow: The Psyçology of Optimal Experience. New York: Harper & Row, p. 45-51.

7. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psyçological Processes. Harvard University Press, p. 84-90.

8. Adler, A. (1927). Understanding Human Nature. New York: Greenberg, p. 130-135.

9. Şoumarov, G. B. (2008). Oila psixologiyasi. Toşkent: Şarq, 102-108 betlar.